

ONTWIKKELINGSTAKEN, MIJLPALEN EN OPVOEDINGSOPGAVEN

BIJLAGE BIJ:

ALS PROFESSIONAL BIJDRAGEN AAN OPVOEDEN EN OPGROEIEN IN
FRIESLAND. SA DOCH IK DAT.

In opdracht van: Veiligheid Voorop! Regio Zuidoost Fryslân.

Inleiding

De pedagogische visie van Friesland kiest ervoor om de ontwikkeling in kaart te brengen op basis van *ontwikkelingstaken*:

- Elke leeftijdsperiode brengt specifieke ontwikkelingsaspecten met zich mee. Deze aspecten kunnen we ook opgaven noemen waar een baby en peuter, het jonge kind, de adolescent, jongvolwassene en volwassene voor staat. Het zijn opgaven, omdat ouders, de school, en de samenleving *verwachten* dat jeugdigen en volwassenen zich lichamelijk ontwikkelen en praktische, sociale en cognitieve vaardigheden leren. Deze verwachtingen worden in de loop van de ontwikkeling complexer en jeugdigen moeten hier steeds meer zelf aan doen. Hoe meer vaardigheden (competentie) de jeugdige heeft om die opgaven aan te pakken, des te beter zal hij in het dagelijks leven functioneren. In de volwassenheid houdt dat niet op: ook als partner, opvoeder en werknemer zijn er ontwikkelingsopgaven.
- Door Slot en Spanjaard (1996, 2015) zijn deze opgaven *ontwikkelingstaken* genoemd. Dit zijn prikkels die iedereen stimuleren om zich nieuwe vaardigheden eigen te maken. Ze worden bepaald door de lichamelijke ontwikkeling ('ergens lichamelijk aan toe zijn', zoals de geslachtsrijpheid) en ook de cultuur om ons heen. Slot benadrukt dat het hierbij niet altijd gaat om een 'moeten': ontwikkelingstaken kunnen ook kansen zijn. Dit maakt verbinding mogelijk met oplossingsgericht werken en het nastreven van zelfverkozen positieve levensdoelen.
- Bij de ontwikkelingstaken kunnen we mijlpalen voor de jeugdige zelf formuleren, en opvoedingsopgaven voor de ouders / opvoeders, die het beste antwoord geven op wat een jeugdige rond een bepaalde leeftijd nodig heeft.

In deze bijlage¹ wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling en ontwikkelingstaken van jeugdigen in de leeftijd van 0 tot 18 jaar (§ 2), en ontwikkelingstaken voor jongvolwassenen en jonge ouders (§ 3).

Ook geven we een kort en overzichtelijk beeld van de leeftijden waarop de jeugdigen verschillende ontwikkelingsmijlpalen bereikt.

Bij de ontwikkelingstaken van de jeugdigen van 0-18 jaar geven we ook aan, wat daarbij de belangrijkste opvoedingsopgaven van hun ouders/opvoeders zijn.

Dit geheel biedt jeugdprofessionals in het contact met de jeugdige en zijn ouders/opvoeders houvast om te signaleren en te bespreken wanneer de ontwikkeling goed gaat, en wanneer stagneert of anders verloopt dan bij de meeste jeugdigen van die leeftijd. Als dat laatste gebeurt, is het raadzaam om contact op te nemen met een collega of met een gedragswetenschapper om twijfels over de ontwikkeling van de jeugdige door te spreken.

Een afwijkende ontwikkeling kan het gevolg zijn van diverse factoren, zoals bijvoorbeeld een verstandelijke beperking, stressvolle omstandigheden, thuis of op school, en/of een medisch probleem. Het nauwkeurig in kaart brengen van de ontwikkeling van de jeugdige en het formuleren van hypothesen over het waarom van deze stagnerende ontwikkeling kan noodzakelijk zijn. Een gedragswetenschapper kan helpen bij het onderzoek en bij de toetsing van deze hypothesen. Mogelijk zijn er voor de hand liggende redenen voor het, tijdelijk, stagneren van de ontwikkeling van de jeugdige en is het niet noodzakelijk om daar direct gealarmeerd over te zijn. Een jeugdige kan bijvoorbeeld door het overlijden van een geliefd huisdier tijdelijk terugvallen in gedrag. Dat is niet alarmerend. Pas als de jeugdige na enkele maanden nog niet teruggekeerd is naar zijn normale gedragspatroon dan is een verder onderzoek mogelijk zinvol.

Bij de uitleg en beschrijving van ontwikkelingstaken en ontwikkelingsmijlpalen moet steeds bedacht worden dat de menselijke ontwikkeling niet volgens een spoorboekje verloopt. Het is niet zo dat een jeugdige op tijdstip x stevast de mijlpalen bereikt moet hebben die in deze bijlage staan. Bij sommige

---

¹ Samenstelling: M. van de Mortel & W. Slot, 2007

mijlpalen moet een ruime marge gehanteerd worden en die marge wordt groter naarmate de leeftijd vordert.

Ontwikkeling in termen van ontwikkelingstaken en -mijlpalen

Deze bijlage spreekt over ontwikkelingstaken en ontwikkelingsmijlpalen. Ontwikkelingstaken zijn op een meer globaal niveau geformuleerd. Ze verwijzen naar het proces van de ontwikkeling terwijl de mijlpalen aangeven tot welk punt de ontwikkeling gevorderd is. Voorbeeld: het ontwikkelen van relaties met leeftijdgenootjes is een ontwikkelingstaak voor jeugdigen. Het kunnen spelen in een 'alsof spel' ("Jij was de vader en ik de moeder...") is een mijlpaal binnen die taak. Zowel de ontwikkelingstaken als de ontwikkelingsmijlpalen kunnen jeugdprofessionals helpen bij de vraag hoe de ontwikkeling van de jeugdige in een gunstige richting gestimuleerd kan worden.

► *Ontwikkelingstaken en mijlpalen van 0-18 jarigen*

Bij ontwikkelingstaken horen vaardigheden om die taken te vervullen. Het onderstaande schema laat zien aan welke vaardigheden men kan denken bij ontwikkelingstaken voor jonge jeugdigen.

Ontwikkelingstaken jeugdigen	Voorbeelden van vaardigheden
Fysiologische regulatie	Slikken, goed op prikkels reageren, opbouw van slaap/waak ritme
Motorische ontwikkeling	Fles vasthouden, rollen, kruipen, lopen, fijne motoriek
Gevoelens herkennen en reguleren	Gevoelens herkennen, benoemen, uiten, weten wanneer je gevoel mag en kunt uiten en hoe
Vorming gehechtheidsrelaties	Opvoeder opzoeken als veilige basis, om hulp vragen, gepaste afstand bij vreemden, zich laten troosten
Vorming (kinderlijke) autonomie	Initiatieven nemen, exploreren, contact leggen met andere jeugdigen, gepast nee zeggen, omgaan met ouderlijk gezag
Symbolische ontwikkeling	Woorden leren, napraten, het 'alsof-spel', stimulerend speelgoed pakken
Verwerking sociale informatie	Nieuwsgierig naar wat de ander bedoelt, vragen stellen, begrijpen of iemand iets goed of kwaad meent
Relaties met leeftijdgenootjes	Spelletjes doen met anderen, simpele conflicten aangaan en oplossen, kunnen geven en nemen
Functioneren op school	Luisteren, een tijdje stilzitten, gevoeligheid voor instructies en aanwijzingen

Bovenstaand overzicht is een vrij grove indeling, die een betrekkelijk lange levensperiode omvat (van baby tot basisschoollleeftijd). Er zijn overzichten die veel gedetailleerder zijn. Voor de dagelijkse praktijk van jeugdprofessionals is deze indeling echter goed bruikbaar. Bij specifieke vragen over de ontwikkeling kan men fijnere instrumenten gebruiken. Eventueel in samenspraak met de gedragswetenschapper.

Het tweede overzicht toont ontwikkelingstaken voor adolescenten. Uit dit overzicht blijkt dat vaardigheden niet exclusief aan één ontwikkelingstaak gekoppeld zijn. 'Geven en nemen' bijvoorbeeld is belangrijk in het contact met je ouders, maar ook als je met een leerkracht of een baas op het werk iets moet oplossen. Ook bij intieme relaties is deze vaardigheid belangrijk.

Ontwikkelingstaken adolescenten	Voorbeelden van vaardigheden
Autonomie ten opzichte van ouders	'Geven en nemen in discussie met ouders', accepteren dat ouders niet alles van je begrijpen, minder afhankelijk zijn van goedkeuring
Onderwijs en werk	Realistische beroepsverwachting, dagritme kunnen volgen, met leerkrachten en chefs communiceren, solliciteren
Vrije tijd	Hobby kiezen, plannen van vrije tijd, iets zinnigs doen bij teveel vrije tijd, met geld uitkomen
Woonsituatie	Eigen huishouden opbouwen, dagritme vinden, zorgen voor hygiëne, met geld uitkomen
Omgaan met autoriteit	Aanwijzingen en regels opvolgen, meningsverschil uiten, onderhandelen
Gezondheid	Gerichte keuzes bij eten en drinken, risico's op letsel inschatten, veilig rijden in het verkeer, grenzen kennen en hanteren ten aanzien van drugs en drank, naar de huisarts en tandarts gaan.
Lichaam en uiterlijk	Ontspannen zijn als je bekeken wordt, zorgen voor hygiëne en goede voeding, zorg besteden aan kleding
Sociale contacten en vriendschappen	Iets voor een ander doen, vertrouwen tonen, probleem oplossen, humor begrijpen en toepassen
Intimiteit en seksualiteit	Contact leggen, aanvoelen welke intimiteit de ander wenst, soa's voorkomen, nee kunnen zeggen

► *Ontwikkelingsmijlpalen van jeugdigen*

In dit deel wordt op de volgende pagina's aangegeven op welke gemiddelde leeftijd een jeugdige een volgende stap in zijn/haar ontwikkeling zet. Het gaat dus om een gemiddelde leeftijd, afwijkingen naar boven en naar beneden komen voor zonder dat dit direct verontrustend is of hoeft te zijn. Allerlei omstandigheden kunnen er de oorzaak van zijn dat de jeugdige trager of juist sneller een volgende stap zet in zijn/haar ontwikkeling.

De ontwikkeling van de jeugdige is op diverse manieren te zien. Er zijn verschillende theoretische denkkaders die de ontwikkeling plaatsen. Zo werd de cognitieve ontwikkeling in kaart gebracht door Piaget, heeft Erikson vanuit psychoanalytisch denkkader de sociale ontwikkeling beschreven, is de morele ontwikkeling door Kohlberg uitgebreid in kaart gebracht en heeft Bowlby over gehechtheidontwikkeling geschreven. We hebben hier niet voor een specifieke theoretische achtergrond gekozen. We beschrijven de ontwikkeling van de jeugdige in algemene zin en integreren elementen uit de verschillende theoretische denkkaders.

In de eerste helft wordt een beschrijving gegeven van de ontwikkeling van de jeugdige. We hebben gekozen voor de volgende indeling:

- baby en dreumes, van 0 tot 2 jaar
- peuter, van 2 tot 4 jaar
- kleuter, van 4 tot 6 jaar
- basisschooljeugdige, van 6 tot 12 jaar
- puber en adolescent, van 12 tot 18 jaar

Voor de baby, dreumes, peuter en kleuter hebben we nauwkeurig kunnen aanhouden wanneer welke fase of nieuw gedrag optreedt. Dit is moeilijker naarmate de jeugdige ouder wordt omdat de individuele verschillen dan groter worden en het nieuwe gedrag moeilijker in concreet waarneembare termen te vatten is. Bijvoorbeeld: het is heel duidelijk waarneembaar wanneer de baby voor het eerst van de buik naar de rug rolt. Het is echter veel moeilijker waar te nemen wanneer de geheugencapaciteit toeneemt. Dat is veelmeer en geleidelijk proces dat achteraf geconstateerd wordt.

De verschillende ontwikkelingsgebieden en functies die beschreven worden verschillen eveneens per leeftijdsfase. Dat heeft te maken met het feit dat de diverse ontwikkelingsstadia andere ontwikkelingstaken vergen. Zo is voor een peuter en kleuter zelfredzaamheid een belangrijke

ontwikkelingstaak terwijl dat voor de adolescent niet meer aan de orde is. Voor de adolescent is omgaan met seksualiteit een belangrijke ontwikkelingstaak terwijl dit voor de baby en dreumes niet speelt.

▶ *Opvoedingsopgaven*

Bij elk van de leeftijdsfasen horen specifieke opvoedingsvaardigheden, die we opvoedingsopgaven² noemen. Zij staan aan het eind van elke fase vermeld. Ouders / opvoeders die deze vaardigheden toepassen en aanpassen aan wat de jeugdige nodig heeft, doen in die leeftijdsfase wat nodig is om de ontwikkeling van de jeugdige te steunen. Er is dan een positief opgroei- en opvoedklimaat.

Wanneer er onvoldoende veiligheid is voor de jeugdige en de ontwikkeling van de jeugdige wordt bedreigd, zien we meestal dat de ouders / opvoeders moeite hebben om de opvoedingsopgaven die bij de leeftijd horen goed genoeg invulling te geven.

▶ *Ontwikkelingstaken van 18-24 jarigen*

Het goed vervullen van ontwikkelingstaken stopt niet aan het einde van adolescentie. Ontwikkeling is een proces dat levenslang doorgaat. Ook jongvolwassenen en jonge ouders hebben dus ontwikkelingsopgaven, zoals het zelfstandig functioneren in de samenleving (werk, huisvesting), leren opvoeden van eigen kinderen, en diverse vernieuwingen en aanpassing op het gebied van relaties.

Ook voor deze leeftijdsfasen geldt dat 'oude' ontwikkelingstaken die niet of niet goed afgerond zijn, voor aanvullende problemen kunnen zorgen bij het aangaan of afronden van de nieuwe, voorliggende ontwikkelingstaken. Op die manier kunnen ook jonge ouders aanvullend belemmerd zijn bij het leren opvoeden van hun kinderen.

Ontwikkelingstaken	Voorbeelden van vaardigheden
Opvoeding	Het nemen van verantwoordelijkheid voor en het verdelen van de taken t.a.v. de opvoeding van jeugdigen.
Relatie	Het ontwikkelen van een relatie waarin tegemoet gekomen wordt aan beider behoeften aan autonomie en afhankelijkheid en waarin voldoende ruimte is voor de relationele behoeften van jeugdigen
Seksualiteit	Het vorm geven van een seksuele relatie die tegemoet komt aan beider behoeften;
Werk en bezigheden	Het kiezen voor en realiseren van (een perspectief op) werk en bezigheden die recht doen aan de eigen ambities en mogelijkheden, de aspiraties van de partner en de financiële behoeften van het gezin
Ouders	Het opnieuw vorm geven van de relatie met (schoon)ouders
Vriendschap en sociale contacten	Het opbouwen en onderhouden van contacten met broers, zussen en andere familieleden, kennissen en vrienden van beide kanten
Financiën en huishouden	Het nemen van verantwoordelijkheid voor en het verdelen van de taken t.a.v. de financiën het huishouden en het omgaan met allerlei instanties en regelingen

² Ontleend aan Dekovic, Groenendaal, Noom en Gerrits (1996), Goudena (1994) en Vinke (1999)

BABY EN DREUMES: 0 TOT 2 JAAR

LICHAMELIJKE GEZONDHEID

- ✓ De baby groeit in gewicht, van 3 à 4 kilo bij de geboorte naar 9 à 11 kilo op de leeftijd van 1 jaar.
- ✓ In lengte groeit de baby van ongeveer 50 cm bij de geboorte tot 75 cm op 1-jarige leeftijd.
- ✓ Daarna groeit de jeugdige in verhouding iets minder snel.
- ✓ Op de leeftijd van 1 jaar heeft de jeugdige gemiddeld 4 tanden.
- ✓ De fontanel is op tweejarige leeftijd dicht. Bij de meeste jeugdigen is dit na 1 jaar al het geval.

ONTWIKKELING VAN TAAL, MOTORIEK, COGNITIE EN SPEL

Spraak- taalontwikkeling

- ✓ Vocaliseren: 6-8 weken
- ✓ Brabbelen: 4 maanden
- ✓ Sociaal brabbelen: 8 maanden
- ✓ Eerste woordjes: 12 maanden
- ✓ Herkent voorwerpen aan hun naam: 12 maanden
- ✓ Herkent plaatjes en gebruikt eigen taal: 18 maanden
- ✓ Wijst lichaamsdeel aan: 20 maanden
- ✓ Gebruikt combinaties van woorden: 24 maanden

Motorische ontwikkeling

- *Grof motorisch:*
  - ✓ Omrollen: 6 maanden
  - ✓ Zitten: 8 à 10 maanden
  - ✓ Kruipen: 10 maanden
  - ✓ Eerste stapjes: 12 à 14 maanden
  - ✓ Los lopen: 15 à 18 maanden
  - ✓ Bal gooien zonder omvallen: 18 maanden
  - ✓ Raapt vanuit hurkzit iets op: 24 maanden

- *Fijn motorisch:*
  - ✓ Doet handjes open en dicht: 16 weken
  - ✓ Grijpen: 4 maanden
  - ✓ Drinken uit tuitbeker: 8 maanden
  - ✓ Pincetgreep: 12 maanden
  - ✓ Drinkt zelf uit beker: 24 maanden

Denkontwikkeling

- ✓ Herkent gezichten: 3 à 6 maanden
- ✓ Herhaalt gedragingen (bijvoorbeeld met rammelaar slaan): 4 à 5 maanden
- ✓ Gaat zoeken als iets verdwijnt (bijvoorbeeld speeltje onder een doek): 6 à 9 maanden
- ✓ Geeft bal aan spiegelbeeld: 12 maanden
- ✓ Interesse in details: 9 à 12 maanden
- ✓ Herkent plaatjes: 12 maanden
- ✓ Wijst aan en benoemt lichaamsdelen bij zichzelf: 12 maanden
- ✓ Kan voorwerpen aanwijzen: 12 à 18 maanden
- ✓ Herkent zichzelf in de spiegel: 18 maanden

Spelontwikkeling

✓ Pakt rammelaar:	4 maanden
✓ Reikt naar speelgoed binnen bereik:	7 maanden
✓ Blokjes tegen elkaar slaan:	15 maanden
✓ Deksel op doosje doen:	18 maanden
✓ Gaat met pop 'doen alsof' spelletjes doen (eten geven):	18 à 24 maanden
✓ Toren van drie blokken bouwen:	18 à 20 maanden
✓ Puzzels met knop maken (drie stukjes):	18 à 20 maanden
✓ Vormenstoof maken (cirkel, driehoek, vierkant):	18 à 24 maanden

PSYCHOSOCIAAL FUNCTIONEREN

Sociaal-emotionele ontwikkeling

✓ Kijkt naar gezichten:	4 weken
✓ Eerste glimlach:	6 weken
✓ Eenkennigheid:	8 maanden
✓ Aait eigen spiegelbeeld:	9 maanden
✓ Zwaait dag:	12 maanden
✓ Helpt mee met aankleden:	12 maanden
✓ Herkent bekenden van een foto:	12 maanden
✓ Gaat huishoudelijke klusjes nadoen:	18 maanden
✓ Gaat gevoelens van trots en schaamte laten zien:	18 maanden
✓ Koppigheid en eigen wil:	18 à 24 maanden

Zelfredzaamheid/zindelijkheid

✓ Houdt zelf fles vast:	8 maanden
✓ Kan zelf stukjes brood eten met vuist:	8 à 9 maanden
✓ Gaat 'meehelpen' met aankleden:	12 maanden
✓ Kan zelf een kopje vasthouden:	15 maanden
✓ Wil graag zelf eten:	15 maanden
✓ Knoeit nog veel bij eten met een lepel:	18 maanden
✓ Kan eenvoudige kleren aantrekken:	24 maanden
✓ Begin van zindelijkheid overdag:	24 maanden

(*let op: meisjes zijn dikwijls eerder dan jongens! 43 % van de jongens is op 2-jarige leeftijd overdag zindelijk en 61 % van de meisjes. 87 % van de jongens is op 3-jarige leeftijd overdag zindelijk en 92 % van de meisjes*)

OPVOEDINGSOPGAVEN

Verzorging

Responsief reageren

Beschikbaar zijn

Sensitieve interactie aanbieden

PEUTER: 2 TOT 4 JAAR

LICHAMELIJKE GEZONDHEID

De jeugdige groeit zo'n 8 cm per jaar en wordt ongeveer 2 kilo per jaar zwaarder. Met 3 jaar is het melkgebit compleet.

ONTWIKKELING VAN TAAL, MOTORIEK, COGNITIE EN SPEL

Spraak- taalontwikkeling

- ✓ Combineert meerdere woorden tot één zin: 2 jaar
- ✓ Begrijpt opdrachtjes: 2 ½ jaar
- ✓ Kan meerdere woorden nazeggen: 2 ½ jaar
- ✓ Kent voor- en achternaam: 2 ½ jaar
- ✓ Verwoordt wat het doet: 3 jaar
- ✓ Praat over niet concreet aanwezige dingen: 3 jaar
- ✓ Benoemt zichzelf met ik: 3 jaar
- ✓ Duidelijke articulatie: 3 jaar
- ✓ Kan gebeurtenis navertellen: 3 ½ jaar
- ✓ Gebruikt medeklinkerverbindingen: 3 ½ jaar
- ✓ Gaat rijmen: 4 jaar

Motorische ontwikkeling

- *Grof motorisch*
  - ✓ Achteruitlopen: 2 jaar
  - ✓ Op stoel klimmen: 2 jaar
  - ✓ Jeugdige kan bal wegschoppen, zonder evenwichtsverlies: 2 ½ jaar
  - ✓ Rennen: 2 ½ jaar
  - ✓ Springen: 3 jaar
  - ✓ Staat op één been: 3 jaar
  - ✓ Trap oplopen, alternerend: 3 ½ jaar
  - ✓ Naar voren springen op beide benen: 4 jaar
- *Fijn motorisch*
  - ✓ Eet zelf met lepel: 2 ½ jaar
  - ✓ Tekent verticale lijn na: 2 ½ jaar
  - ✓ Houdt pen in volwassen greep: 3 jaar
  - ✓ Cirkel natekenen: 3 ½ jaar
  - ✓ Knipbewegingen maken met schaar: 3 ½ jaar
  - ✓ Binnen de lijntjes kleuren: 4 jaar

Denkontwikkeling

- ✓ Vorminzicht breidt uit (zie spel): 2 jaar
- ✓ Jeugdige kan beelden uit verleden beter vasthouden: vanaf 2 jaar
- ✓ Maakt onderscheid tussen ervaring van zichzelf en van voorwerpen: 2 ½ jaar
(bijv. gaat begrijpen dat als koek breekt, niet ook hijzelf breekt)
- ✓ Aantal kleuren benoemen: 3 jaar
- ✓ Gaat waar en waarom-vragen stellen: 3 à 4 jaar
- ✓ Ontdekt dat de ander ook individu is, gaat jij en jouw gebruiken: 3 ½ jaar
- ✓ Gaat verbanden tussen voorwerpen leggen: 3 ½ jaar

- ✓ Begin van tijdsbesef ontstaat: vanaf 3 ½ jaar
- ✓ Inzicht in hoeveelheden van 3: 3 à 4 jaar
(kan wel al vaak verder tellen)
- ✓ Zoekt naar verbanden maar denken is nog sterk magisch gekleurd: 4 jaar

Spel ontwikkeling

- ✓ Jeugdige kan puzzels met knop (5 stukjes) maken: 2 ½ jaar
- ✓ Terugkerende vormen te zien in tekeningen: 2 ½ jaar
- ✓ Kralen rijgen: 2 ½ à 3 jaar
- ✓ Bouwen met duplo: 2 ½ jaar
- ✓ Puzzels zonder knop (minimaal 4 stukjes): 3 jaar
- ✓ Maakt sorteerlotto's: 3 ½ jaar
- ✓ Gaat rollenspelletjes doen: 3 ½ à 4 jaar
- ✓ Fantasiespel: 3 ½ à 4 jaar
- ✓ Speelt met lego: 4 jaar

PSYCHOSOCIAAL FUNCTIONEREN

Sociaal-emotionele ontwikkeling

- ✓ Speelt naast andere jeugdigen: 2 jaar
- ✓ Laat zich nog speelgoed afpakken: 2 jaar
- ✓ Ontwikkelt zelfbewustzijn: vanaf 2 jaar
- ✓ Laat jaloezie zien wanneer het aandacht moet delen: 2 ½ jaar
- ✓ Heeft moeite met verstoring van regelmaat: 2 ½ jaar
- ✓ Gaat 'ik' gebruiken voor zichzelf: 2 ½ jaar
- ✓ Begint met ander jeugdigen te spelen: 3 à 3 ½ jaar
- ✓ Begrijpt gevoelens van boosheid, blijdschap en verdriet: 3 ½ jaar
- ✓ Kan gericht om troost en steun vragen: 3 ½ jaar

Zelfredzaamheid/zindelijkheid

- ✓ Eet goed met een lepel: 3 jaar
- ✓ Trekt zelf schoenen aan: 3 jaar
- ✓ Wast en droogt zijn gezicht af: 4 jaar
- ✓ Doet jas aan en maakt knopen vast: 3 à 4 jaar
- ✓ Zindelijk 's nachts: ongeveer 3 jaar

(58 % van de jongens is op 3-jarige leeftijd 's nachts zindelijk en 71 % van de meisjes. Op 4 jarige leeftijd is 78 % van de jongens 's nachts zindelijk en 83 % van de meisjes)

OPVOEDINGSOPGAVEN

Responsief reageren en interacteren

Warmte en ondersteuning bieden

Ruimte en steun geven

Sensitief zijn voor cognitief niveau jeugdige

KLEUTER: 4 TOT 6 JAAR

LICHAMELIJKE GEZONDHEID

De jeugdige groeit gemiddeld 6 cm per jaar en komt 2 kilo gemiddeld per jaar aan. Tot 6 jaar wordt de jeugdige slanker.

ONTWIKKELING VAN TAAL, MOTORIEK, COGNITIE EN SPEL

Spraak- taalontwikkeling

- ✓ Meervoudsvorming is meestal correct: 4 jaar
- ✓ Langere zinnen nazeggen: 4 jaar
- ✓ Begrip van tijd en volgorde: 5 jaar
- ✓ Werkwoorden correct vervoegen: 5 jaar
- ✓ Samengestelde zinnen gebruiken (bijv. met want en omdat): 5 jaar
- ✓ Begrijpt waarom-vragen en oorzaak-gevolg vragen: 6 jaar
- ✓ Gaat oplossingen voor situaties formuleren: 6 jaar
- ✓ Tijdbegrip ontstaat: 6 jaar

Motorische ontwikkeling

- ✓ Hinkelen: 4 ½ jaar
- ✓ Bal vangen in kommetje: 5 jaar
- ✓ Fietsen met zijwielen: 4 ½ jaar à 5 jaar
- ✓ Op tenen staan: 5 jaar
- ✓ Vierkant natekenen: 5 jaar
- ✓ Knippen: 5 à 5 ½ jaar
- ✓ Over touw springen: 5 ½ jaar
- ✓ Zonder zijwielen fietsen: 5 ½ - 6 jaar
- ✓ Heeft voorkeurshand: 5 ½ à 6 jaar
- ✓ Strikt veters: 6 jaar

Denkontwikkeling

- ✓ Magisch denken: 4-5 jaar
- ✓ Kan voorwerpen sorteren en rubriceren: 4 ½ jaar
- ✓ Kan zonder hulp drie plaatjes in logische volgorde leggen: 4 ½-5 jaar
- ✓ Getalbegrip tot en met 4: 5 jaar
- ✓ Kan kleuren benoemen: 5 jaar
- ✓ Kan mozaïeken naleggen: 5 ½ jaar
- ✓ Kan 5 cijfers nazeggen: 5 ½ jaar
- ✓ Onthoudt opdrachten om zelfstandig te kunnen werken: 6 jaar
- ✓ Kan argumenten aangeven voor het waarom van een gebeurtenis: 6 jaar
- ✓ Leert dat wat iemand denkt afhankelijk kan zijn van eerdere ervaringen: 6 jaar

Spel ontwikkeling

- ✓ Koppoter tekenen: 4 jaar
- ✓ Angsten in spel uitspelen: 4-5 jaar
- ✓ Puzzels vanaf 12 stukjes: 4 ½ jaar
- ✓ Eenvoudige gezelschapsspelletjes zoals bijv. memory spelen: 4 ½ jaar
- ✓ Naspelen van verhalen in poppenkast: 5 jaar

✓ Puzzels vanaf 20 stukjes:	5 ½ jaar
✓ Bouwt met lego met intentie iets concreets te maken:	5-6 jaar
✓ Maakt verhalen met Playmobil:	6 jaar
✓ Poppetje met hoofd, buik, armen en benen tekenen:	6 jaar

PSYCHOSOCIAAL FUNCTIONEREN

Sociaal-emotionele ontwikkeling

✓ Heeft vaste speelkameraadjes:	4 ½ jaar
✓ Kan op zijn beurt wachten:	5 jaar
✓ Kan zich in anderen verplaatsen:	5 jaar
✓ Interesse in familieverbanden:	5 jaar
✓ Leren verschil tussen bijv. echt vechten en doen alsof:	5-6 jaar
✓ Weet wat wel/niet mag in contacten:	5-6 jaar

Zelfredzaamheid

✓ Kan zichzelf aankleden:	4 jaar
✓ Blijft beter aan tafel zitten tijdens eten:	4 jaar
✓ Kan zichzelf wassen en afdrogen:	5 jaar
✓ Kan veters strikken:	6 jaar

Morele ontwikkeling

✓ Ouders vormen het externe geweten:	4 jaar
✓ Jeugdige kan zich in anderen en hun emoties verplaatsen:	4 jaar
✓ Jeugdige houdt zich strak aan regels:	4-5 jaar
✓ Kan nog geen verschillende gezichtspunten innemen:	4-5 jaar
✓ Is gericht op eigen belang:	4-5 jaar
✓ Ontwijkt straf:	4-5 jaar

OPVOEDINGSOPGAVEN

Stimulerende omgeving bieden

Gehoor geven aan streven tot autonomie

Positief en bevestigend met de jeugdige omgaan

Sekse-specifieke benadering

Disciplineren

SCHOOLJEUGDIGE: 6 TOT 12 JAAR

LICHAMELIJKE GEZONDHEID

Seksuele ontwikkeling

- ✓ Rond het achtste jaar wordt het verschil tussen knuffelen, vrijen en verliefd zijn duidelijk.
- ✓ Jeugdigen vanaf een jaar of 6 worden zich duidelijker bewust van de sociale normen aangaande seksualiteit. Bijvoorbeeld dat het sociaal niet geaccepteerd is als zij in het openbaar aan hun geslachtsdelen komen.
- ✓ Jeugdigen tussen 6 en 10 begrijpen nog niet alles wat de opvoeder over seksualiteit vertelt.
- ✓ Vanaf een jaar of 8 begint verliefdheid een rol te spelen.
- ✓ De groepsnorm is vanaf een jaar of 8 sterk gericht op heteroseksualiteit.
- ✓ Specifiek rolgedrag is sterk aanwezig (8-12 jaar).
- ✓ Vanaf een jaar of 10 worden gevoelens van verliefdheid intenser.
- ✓ De belangstelling voor seksualiteit neemt vanaf 10 jaar toe maar jeugdigen in die leeftijd zijn vaak erg preuts.

ONTWIKKELING VAN TAAL, MOTORIEK, COGNITIE EN SPEL

Spraak- taalontwikkeling

- ✓ Jeugdige beheerst alle medeklinkerverbindingen in gesproken taal
- ✓ De gesproken taal van de jeugdige wordt steeds diverser. Het gaat verschillende bijwoorden en bijvoeglijk naamwoorden, als eventueel, mogelijk, blijkbaar, alsof gebruiken.
- ✓ Sterke werkwoorden gaat de jeugdige correct beheersen.
- ✓ Jeugdige begrijpt de meeste regels van de taal. Het kan in de periode tot 8 à 9 jaar nog fouten maken in zinsconstructie.
- ✓ Jeugdige kan nieuwe ontdekkingen in de taal te pas en te onpas oefenen.
- ✓ De interpretatie van de taal, zeker complexe zinnen, is tot de leeftijd van 10 jaar nog niet altijd correct.
- ✓ Taalgebruik is volledig communicatief.
- ✓ Jeugdige gaat correcties leveren als een volwassene de taal niet juist gebruikt.
- ✓ Jeugdige gebruikt in diverse leefwerelden aangepaste taal. Met leeftijdgenoten gebruikt het woorden die passen in de 'subcultuur', woorden als 'super, vet, cool en gaaf'.
- ✓ Jeugdige heeft plezier aan het gebruik van de taal als fantasiemiddel. Het gaat verhaaltjes en rijmpjes maken.

Denkontwikkeling

- ✓ Vanaf 5 jaar neemt het egocentrisch denken af. Jeugdige leert zich steeds meer in anderen te verplaatsen en ook een ander gezichtspunt in te nemen.
- ✓ Jeugdige kan vanaf 5 jaar steeds beter oorzaak-gevolg gebeurtenissen waarnemen en interpreteren.
- ✓ Tussen 5 en 8 jaar leert de jeugdige relativiseren, het ontdekt dat aan veel situaties ook een ander kant zit.
- ✓ Het denken ondergaat een grote verandering rond 7 jaar.
- ✓ Jeugdige is vanaf 7 jaar tot meer abstracties in staat.
- ✓ De jeugdige gaat de aard van dromen begrijpen.
- ✓ Jeugdige gaat lezen en schrijven en doet in betrekkelijk korte tijd enorm veel kennis op.
- ✓ Vanaf 7 jaar gaat de jeugdige de betekenis van de dood begrijpen. Jeugdigen kunnen actief met het thema dood bezig zijn, vanaf een jaar of 7.
- ✓ Jeugdigen zijn steeds beter in staat fantasie en werkelijkheid te scheiden.
- ✓ De geheugencapaciteit neemt toe omdat de jeugdige strategieën ontwikkelt, die hem helpen dingen te onthouden.
- ✓ De jeugdige gaat steeds meer logisch en systematisch denken (vanaf 7 jaar).
- ✓ De belangstelling van de jeugdige voor de wereld om zich heen neemt toe. De jeugdige kan in specifieke thema's bijzonder veel interesse tonen en zich daar in verdiepen.

Spel ontwikkeling

- ✓ Het spel van de jeugdige wordt steeds uitgebreider en inventiever.
- ✓ De jeugdige gaat veel meer fantasie gebruiken.
- ✓ Aan het begin van de basisschooltijd gaat de jeugdige op in verkleedspelletjes en neemt in het spel veel verschillende rollen op zich. Jeugdigen hebben vaak een verhaal wat uitgespeeld wordt, in gedachten.
- ✓ Jongens kunnen grote hutten en andere ingewikkelde bouwsel bouwen van allerlei materialen. Soms maken ze daarvoor eerst een tekening of hebben een bouwplan in hun hoofd.
- ✓ Naarmate de jeugdige ouder wordt, wordt het spel gevarieerder. Er wordt geknutseld en fantasiespel gespeeld. De jeugdige is bezig met thema's in het spel en werkt deze uitgebreid uit. Op deze manier kan de jeugdige dingen uit het dagelijks leven een plaats geven en/of verwerken.

- ✓ De jeugdige gebruikt allerlei soorten materiaal op creatieve wijze in het spel.

PSYCHOSOCIAAL FUNCTIONEREN

Sociaal-emotionele ontwikkeling

- ✓ Jeugdige heeft steeds meer het gevoel greep op zijn wereld te krijgen.
- ✓ De wereld van de jeugdige breidt zich uit. De jeugdige gaat hobby's ontwikkelen en gaat deelnemen aan clubs.
- ✓ De jeugdige gaat een voorkeur ontwikkelen voor vriendjes/vriendinnetjes.
- ✓ Sommige jeugdigen hebben een imaginair vriendje.
- ✓ De jeugdige moet steeds meer leren delen. Voor sommige jeugdigen kan dat moeilijk zijn.
- ✓ Het bij de groep horen wordt naarmate de jeugdige ouder wordt (vanaf een jaar of 9, 10) steeds belangrijker.
- ✓ De jeugdige gaat specifieke belangstellingen ontwikkelen, voor bepaalde kleding bijvoorbeeld. Ook gaat het dingen verzamelen.
- ✓ Vanaf groep 4 ontstaan er meer meisjes en jongensgroepen en spelen de jeugdigen van verschillende seksen minder samen. Vanaf groep 8 ontstaan er weer onderlinge verbanden en is er weer meer uitwisseling. Vertrouwelikheden is er echter vooral in de eigen seksegroep.
- ✓ Sociale vaardigheden nemen toe gedurende de basisschoolleeftijd.
- ✓ Bij meisjes kan er in de laatste groepen van de basisschool onderling veel onderling geharrewar zijn. Iedereen let op elkaar en de onderlinge groepsdruk is groot.
- ✓ De afstand tot de ouders wordt iets groter naarmate de basisschooltijd vordert. De jeugdige wordt zelfstandiger en gaat meer zelf ondernemen. Bij nieuwe en onbekende situaties kan de jeugdige terugvallen op de steun van een van de ouders.

Morele ontwikkeling

- ✓ Het leren relativeren draagt eraan bij dat de jeugdige minder autoriteitgevoelig wordt.
- ✓ De jeugdige toetst regels van volwassenen en vraagt naar het waarom ervan.
- ✓ Jeugdige gaat meer zijn/haar eigen wensen volgen. Straf of beloning is niet langer het richtsnoer voor de jeugdige om aan regels van volwassenen te voldoen.
- ✓ De jeugdige gaat begrijpen en inzien dat anderen een ander beeld van hem kunnen hebben dan hijzelf.
- ✓ De jeugdige gaat standpunten innemen om erbij te horen, om gewaardeerd te worden.
- ✓ De jeugdige gaat begrijpen dat het deel uitmaakt van een groter geheel.
- ✓ De jeugdige kan heel strak begrippen van goed en kwaad hanteren en moreel verantwoordigd zijn als anderen die grenzen overschrijden.

OPVOEDINGSOPGAVEN

Gedragregulatie

Consistente disciplineren

Gelegenheid geven tot omgang met leeftijdgenoten Morele ontwikkeling

Schools onderricht

Waarderen van schoolse prestaties

Democratische en warme opvoedingsstijl

PUBER EN ADOLESCENT: 12 TOT 18 JAAR

De begrippen puberteit en adolescentie leveren wel eens verwarring op. Steeds vaker schrijven mensen per vergissing puber-tijd. In Engelstalige publicaties heeft het woord puberteit uitsluitend betrekking op de lichamelijke rijping en vooral het geslachtsrijp worden. In het Nederlands gebruikt men het woord om de fase voorafgaand aan de adolescentie aan te duiden van ongeveer het twaalfde tot het zestiende levensjaar. In deze fase is er naast lichamelijke veranderingen ook sprake van psychische veranderingen. De opbouw van de persoonlijkheid vindt plaats waarbij de blik vooral naar binnen is gericht. Dat verklaart waarom pubers vaak lastig gevonden worden door opvoeders. In de adolescentie wordt de blik gaande weg meer naar buiten gericht.

LICHAMELIJKE GEZONDHEID

Lichamelijke ontwikkeling

Opmerking vooraf: er bestaan grote individuele verschillen in leeftijd waarop de lichamelijke veranderingsprocessen zich voltrekken. Ook is er sprake van een verschil tussen jongens en meisjes.

- ✓ Meisjes zijn jongens in lichamelijke groei ongeveer twee jaar voor.
- ✓ Bij het begin van de puberteit treedt een versnelling op van de toename van lengte en gewicht.
- ✓ Hoofd, handen en voeten bereiken het eerst hun volwassen vorm, daarna armen en benen en tenslotte de romp.
- ✓ De leeftijd waarop bij de jongens de groeiversnelling begint, varieert van 10 ½ tot 16 jaar. Bij meisjes begint de groeisput tussen 8 ½ en 11 ½ jaar.
- ✓ De groeisput vraagt van de jeugdige een gewijzigd eetpatroon. Het lichaam heeft meer voedsel nodig, ook meer calcium en eiwitrijk voedsel. (bij jonge meisjes kan dit tot problemen leiden; eetstoornissen)
- ✓ Bij jongens groeien eerst de testes en het scrotum (tegelijk met de groeisput) en vervolgens verschijnt het schaamhaar. Baard- en okselbeharing komen later in de puberteit. Daarna wordt de stem lager.
- ✓ De tijdsduur van dit proces is sterk wisselend. De eerste zaadlozing vindt ongeveer een jaar na het begin van de lengtegroei plaats.
- ✓ Nederlandse jongens zijn op ongeveer 16 jarige leeftijd (dit is een gemiddelde) biologisch volwassen.
- ✓ Bij meisjes vindt eerst de groeisput plaats. Tussen 9 en 14 jaar vindt als eerste teken van seksuele rijping een ontwikkeling van de borsten plaats. Bij twee derde van alle meisjes treedt daarna pubaire beharing op. De eerste menstruatie volgt meestal nadat de groeisput zijn hoogtepunt bereikt heeft. Nadat een meisje voor het eerst ongesteld is geworden duurt het meestal 1 à 1½ jaar voordat de voortplantingsorganen geheel ontwikkeld zijn. Pas daarna is een meisje vruchtbaar. Op gemiddeld 15 jarige leeftijd zijn Nederlandse meisjes geslachtsrijp.
- ✓ De hormonale veranderingen kunnen stemmingswisselingen veroorzaken.

Ontwikkeling van de hersenen

Pas in de jaren zestig en zeventig werd bekend dat de hersenen zich tijdens de adolescentie nog verder ontwikkelen en dat die ontwikkeling voortschrijdt tot ver in de volwassenheid. De geleidingssnelheid van de verbindingen tussen de neuronen neemt toe. In computertermen: het netwerk wordt veel sneller. Daarnaast treedt er in het frontale gebied nog verdere specialisatie op door een toename van het aantal schakelingen. De frontale hersenen sturen functies aan die te maken hebben met vooruitdenken, plannen en het beheersen van impulsen. Deze functies zijn dus aan het begin van de adolescentie bepaald nog niet 'uitgerijpt'. Lastig gedrag van pubers en adolescenten is dus niet alleen maar een 'kwesitie van hormonen' maar kan ook te maken hebben met het feit dat de frontale functies nog onvoldoende hun werk doen.

Seksuele ontwikkeling

- ✓ Seksuele gevoelens nemen in de puberteit en adolescentie toe.
- ✓ Jeugdigen gaan experimenteren met seks. Jongens en meisjes verschillen hierin. Meisjes zijn over het algemeen meer gericht op het relationele aspect en jongens op ervaringen met seks. Experimenteren met seks vindt op steeds vroegere leeftijd plaats. (tegenwoordig is het gemiddelde waarop jeugdigen hun eerste coïtus hebben 17 jaar). Opleiding speelt een rol. Laagopgeleide jongeren hebben op jongere leeftijd hun eerste seksuele ervaring dan studenten.
- ✓ Voor jongens is het niet ongewoon om enkele homoseksuele ervaringen op te doen.
- ✓ Alle jongens en de meeste meisjes masturberen.
- ✓ Jeugdigen praten met leeftijdgenoten over seksualiteit. Men wisselt ervaringen, fantasieën en opvattingen uit.
- ✓ Problemen kunnen zich voordoen wanneer de lichamelijke en seksuele groei voor- of achterloopt bij de gemiddelde groei. Vroegrijpheid wordt bij jongens vaak als een voordeel gezien, voor meisjes geldt het omgekeerde. Een mannelijke laatbloeiër heeft het moeilijk op de middelbare school terwijl dit voor een vroegrijp meisje op de basisschool geldt. Dit kan tot psychische problemen leiden.

ONTWIKKELING VAN TAAL, MOTORIEK EN COGNITIE

Cognitieve ontwikkeling/ontwikkeling van de intelligentie

- ✓ Het lange termijn geheugen neemt toe.
- ✓ Beschikking over meer kennis en denkstrategieën waardoor kennis beter verwerkt kan worden. De capaciteit om met ingewikkelde problemen om te gaan wordt groter.

- ✓ Groei van intellectuele prestaties.
- ✓ In staat om vooronderstellingen en gevolgtrekkingen te maken.
- ✓ Gemakkelijk omschakelen van het concrete en specifieke naar het abstracte en mogelijke en vv. Gaan meer abstracte begrippen hanteren.
- ✓ Hebben meer zicht op diverse oplossingsstrategieën.
- ✓ -Het denken is combinatorisch, dat wil zeggen ze zijn in staat alle mogelijke combinaties van eigenschappen na te gaan.
- ✓ In staat om te denken over het denken: dit wordt metacognitie genoemd.
- ✓ Kunnen afstandelijker naar de eigen omgeving kijken.
- ✓ Het denken is egocentrisch; de adolescent denkt overal een oplossing voor te hebben, is vaak overtuigd van het eigen gelijk. Het is een naïef soort idealisme; het overschat de gevolgen van het eigen denken. De adolescent kan nog weinig onderscheid maken tussen dingen waar hij zelf intens mee bezig is en de dingen waar de aandacht van anderen naar uitgaat. Door overschatting is hij ervan overtuigd dat sommige dingen hem niet zullen overkomen.

PSYCHOSOCIAAL FUNCTIONEREN

Persoonlijke- en identiteitsontwikkeling

- ✓ Is in staat om over zichzelf na te denken; heeft het vermogen tot zelfreflectie. Kan ook nadenken over wat en wie hij is, wat hij had kunnen zijn of nog kan worden. Doordat hij inzicht heeft in het feit dat de werkelijkheid kan afwijken van wat ideaal zou zijn kunnen gevoelens van neerslachtigheid en ontevredenheid ontstaan.
- ✓ Heeft het gevoel voortdurend bekeken te worden. Vraagt zich regelmatig af wat anderen van hem vinden en schaamt zich vaak.
- ✓ Identiteitsverwarring kan optreden tijdens het zoeken naar een eigen identiteit. Dat kan zich uiten in het terugtrekken uit relaties, concentratieproblemen, ontwijken van sociale situaties.
- ✓ Vrienden nemen een steeds belangrijkere plaats in het leven van de adolescent in. De ouders worden minder belangrijk. De adolescent gaat zich steeds meer van hen losmaken.
- ✓ Experimenteren met rollen en relaties. Dit kan er voor de verschillende jeugdigen anders uitzien, sommigen doen dit openlijk anderen trekken zich juist meer terug. Weer anderen conformeren zich aan één bepaalde groep en identificeren zich geheel met de daar heersende normen en waarden.
- ✓ De adolescent is bezig met wat ervan hem verwacht wordt, wat hij met de toekomst wil en welke rol hij in de samenleving in kan/wil nemen. Dit kan verwarring en schaamte opleveren. Evenals gevoelens van grote onzekerheid.

Morele ontwikkeling

- ✓ De intellectuele capaciteiten zijn van invloed op de morele ontwikkeling.
- ✓ Wordt zich steeds meer bewust van morele vraagstukken.
- ✓ Kan daar met distantie over nadenken en het vraagstuk van diverse kanten belichten.
- ✓ Staat kritisch ten opzichte van de waarden die door zijn ouders worden overgedragen.
- ✓ Ontwikkelt eigen morele principes, een eigen waardensysteem.
- ✓ Heeft behoefte dat te toetsen bij anderen.

Ouders en leeftijdgenoten

- ✓ Voor de adolescent wordt de sociale omgeving steeds belangrijker. De rol van de ouders in het sociale leven wordt in sommige opzichten kleiner terwijl de groeps cultuur een belangrijker plaats gaat innemen. Ook de moderne communicatiemiddelen dragen daar aan bij. Jongeren ontwikkelen eigen taalgebruik, hebben eigen voorkeuren voor muziekstijlen en kleding en onderscheiden zich daarin. Naast school is vrije tijdsbesteding steeds belangrijker. Ook weekendbaantjes kunnen een plaats zijn waar de jeugdige kan experimenteren met het zoeken naar een passende rol in de samenleving. Hoewel de rol van de ouders op sommige terreinen minder wordt blijft hun invloed van belang, vooral bij onderwerpen die voor de verdere levensloop van belang zijn. Bijvoorbeeld bij keuzes in de loopbaan, aanschaffen en financieren van een woning.

OPVOEDINGSOPGAVEN: 12 TOT 14 JAAR

Toekennen autonomie

Ondersteuning op school en relationeel vlak

Leeftijdsadequate grenzen stellen

Voorbeeldfunctie vervullen

OPVOEDINGSOPGAVEN: 15 TOT 18 JAAR

Verantwoordelijkheden overdragen

Keuzen accepteren

Meer symmetrische relatie met de jeugdige aangaan

Voorbeeldfunctie vervullen